
وحدت تاریخی سوره‌های قرآن

عمران سمیع نزال

ترجمهٔ دکتر سید حسین سیدی

عضو هیئت علمی دانشگاه فردوسی مشهد

انتشارات سخن، تهران

- سرشناسه : نزال: عمران سمیح ♦
- عنوان قراردادی : الوحدة التاريخية للسور القرآنية التفسير التاريخي لسورة الاحزاب، نموذجاً، فارسی.
- عنوان و نام پدیدآور : وحدت تاریخی سوره‌های قرآن / عمران سمیح نزال، ترجمه سید حسین سیدی.
- مشخصات نشر : تهران: سخن، ۱۳۸۹.
- مشخصات ظاهری : ۲۵۰ ص.
- شابک : 978-964-372-481-8
- وضعیت فهرست‌نویسی: فیا.
- یادداشت : کتابنامه: صص ۲۴۷-۲۵۰؛ همچنین بد صورت زیرنویس.
- موضوع : تفاسیر (سوره احزاب) - نقد و تفسیر.
- موضوع : قرآن - سوره‌ها و آیه‌ها - ترتیب نزول.
- شناسه افزوده : سیدی، سید حسین، ۱۳۴۱- . مترجم.
- رددبندی کنگره : ۱۳۸۹ ۳۰۴۱/۲/۶۵۴ BP۱۰
- رده‌بندی دیوینی : ۲۹۷/۱۸
- شماره کتابشناسی ملی : ۲۲۰۱۹۹۷

انتشارات سخن
خیابان انقلاب، خیابان دانشگاه
خیابان وحید نظری شماره ۴۸
فکس ۶۶۲۶۲۸۷۵
www.sokhanpub.com
Email: info@sokhanpub.com

وحدت تاریخی سوره‌های قرآن

عمران سمیع نزال

ترجمه دکتر سیدحسین سیدی

چاپ اول: ۱۳۹۰

شمارگان: ۲۲۰۰ نسخه

لبنوگرافی: صدف ۸۸۸۳۰۵۳۳

چاپ: گلرونک بکا

شابک ۸ - ۴۸۱ - ۳۷۲ - ۹۶۴ - ۹۷۸

مرکز پخش: انتشارات علمی - خیابان انقلاب - مقابل دانشگاه تهران

شماره ۱۲۲۴ تلفن: ۶۶۴۶۵۹۷۰ - ۶۶۴۶۰۶۶۷

فصل ششم. ندای ششم: «یا اَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا»	۱۸۳
فصل هفتم. ندای هفتم: «یا اَیُّهَا النَّبِیُّ»	۱۸۶
فصل هشتم. ندای هشتم: «یا اَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا»	۱۹۲
فصل نهم. ندای نهم: «یا اَیُّهَا النَّبِیُّ»	۱۹۵
فصل دهم. ندای دهم: «یا اَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا»	۲۱۷
فصل یازدهم. ندای یازدهم: «یا اَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا»	۲۲۳
فصل دوازدهم. ندای دوازدهم: «یا اَیُّهَا النَّبِیُّ»	۲۲۸
فصل سیزدهم. ندای سیزدهم: «یا اَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا»	۲۳۸
فصل چهاردهم. ندای چهاردهم: «یا اَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا»	۲۴۲
منابع	۲۴۷

فهرست مطالب

۹	مقدمه: رویکرد تاریخی در نزول قرآن کریم
۱۷	۱. نظریه‌های علمی در سندیات آیات و سوره‌های قرآن کریم
۱۹	بخش اول. نظریه گردآوری قرآن
۲۰	فصل اول. گردآوری قرآن توسط خداوند
۳۱	فصل دوم. گردآوری مصحف توسط مسلمانان
۳۶	فصل سوم. نوآوری در علوم قرآنی
۴۷	بخش دوم. نظریه وحدت تاریخی
۴۸	فصل اول. نظریه پردازی در باب ترتیب سوره‌ها
۶۱	فصل دوم. مفهوم تفسیر تاریخی
۶۷	فصل سوم. مفهوم وحدت تاریخی
۸۰	فصل چهارم. رابطه تکاملی میان وحدت تاریخی و موضوعی
۸۹	۲. تفسیر تاریخی سوره احزاب (بررسی موردی)
۹۱	مقدمه. معرفی سوره احزاب
۹۵	فصل اول. ندای نخست: «یا ایُّهَا النَّبِیُّ»
۱۱۳	فصل دوم. ندای دوم: «یا ایُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا»
۱۵۰	فصل سوم. ندای سوم: «یا ایُّهَا النَّبِیُّ»
۱۶۵	فصل چهارم. ندای چهارم: «یا نِسَاءَ النَّبِیِّ»
۱۶۷	فصل پنجم. ندای پنجم: «یا نِسَاءَ النَّبِیِّ»

خداوند در سوره فرقان که مکی است از این اعتراض کافران سخن می‌گوید که چرا قرآن به یکباره نازل نشده است: **و قال الذين كفروا لو لا نُزل عليه القرآن جملة واحدة كذلك لثبتت به فؤادك ورتلناه ترتيلاً، و لا يأتونك بمثل إلا جئناك بالحق و أحسن تفسيراً**. در این آیات ابتدا اعتراض کافران آمده است و سپس پاسخ به آنها؛ در پاسخ به آن اعتراض، بیان روشی است که قرآن به صورت پراکنده نازل شده است. و بالاخره این پاسخ تعلیلی است برای این روشی که قرآن به آن نازل شده است یعنی تثبیت آن بر دل پیامبر^ص.

ما در پی جلب نظر و توجه به بیان گونه‌های تعلیل نزول قرآن به صورت پراکنده نیستیم، چون دو تعلیل، به مقصد آن یعنی تثبیت بر دل پیامبر^ص اشاره آشکار شده است؛ و در ضمن، نزول آن به صورت منظم و پیاپی (ترتیل) بوده و یک نزول نداشته است. این معنا از عبارات و رتلناه ترتیلاً (آن را سامان بخشیدیم) استنباط می‌شود. به عبارت دیگر، نزول از پی نزول و آیات از پی هم. این ترتیل در آیات در یک سوره قبل از ترتیب تمام قرآن موجود بوده است. پس چرا آن را به یکباره نازل نکرده است؟ پاسخ به این پرسش، کشف علت عام روش نزول است که همان تعامل با واقعیت دوران مکی و مدنی است. این همان معنای آیه سوره فرقان است که می‌فرماید: **و لا يأتونك بمثل إلا جئناك بالحق و أحسن تفسيراً**. یعنی هرگاه برای تو مثلی آورند ما حق را برای تو می‌آوریم و آنچه را که از حیث تفسیر بهتر و زیباتر است؛ یعنی قرآن کریم پاسخی است به سخنان کافران؛ آنها هرگز در دوران نزول قرآن نمی‌توانند مثلی بیاورند مگر این که پاسخ از جانب خداوند در همان زمان می‌آید و موجب اثبات حقیقت و بطلان باطل می‌شود. حتی مثل قرآن برتر از مثل آنها و از حیث تفسیر (حجت و بیان) از آن بهتر است.

این آیه تأکیدی بر علت و حکمت نزول تدریجی قرآن است یعنی قرآن کریم در نزولش با حوادث و رخدادهای دوران رسالت و اعتراض‌ها و پرسش‌ها و عکس‌العمل‌ها چه در مکه و چه در مدینه و چه از جانب مشرکان قریش و چه اهل کتاب و دیگران، در تعامل بوده است. قرآن کریم با مسلمانان نیز در تعامل بوده و به پرسش‌های آنها نیز پاسخ

(۱) فرقان: ۳۲ و ۳۳؛ و کافران گفتند: چرا قرآن بر او یکجا فرستاده نشده است؟ (این چنین) [فرو فرستاده‌ایم] تا دلت را بدان استوار داریم و آن را [بر تو] بسیار آرام خواندیم. و دشمنانت هیچ مثلی برای تو نمی‌آورند مگر آن که ما [پاسخی] راستین و بیانی نیکوتر برای تو می‌آوریم.

مقدمه

رویکرد تاریخی در نزول قرآن کریم

ستایش از آن پروردگاری است که بر بنده‌اش کتاب نازل کرد و آن را استوار قرار داد. ستایش و سپاس از آن اوست که قرآن را گرد آورد و آشکار نمود و مایه هدایت مردمان و دلیل آشکار هدایت و جدایی حق از باطل قرار داد. درود بر پیامبر امین که رسول تمام جهانیان است و بشارت‌دهنده و بیم‌دهنده و فراخواننده به سوی خداوند که چراغ روشن است. اما بعد:

قبل از هر چیز لازم است به انگیزه‌های نگارش این اثر و رابطه آن با کتاب دیگرمان به نام علم تاریخ نزول آیات القرآن الکریم و سوره^۱ و شباهت میان این دو بپردازم و ایده جدیدی را که پایه آن در کتاب اول شکل گرفته و در این کتاب بدان پرداخته شده و در واقع از مهم‌ترین مقاصد آن است، تبیین نمایم.

در کتاب علم تاریخ نزول آیات القرآن الکریم و سوره گفته‌ایم که این دانش بر استدلال بر متن برخی آیات مبتنی است که بیانگر روش نزول قرآن به صورت پراکنده در یک مدت زمان طولانی است و با تاریخ بعثت پیامبر^ص از آغاز تا فرجام همزمان است. گفتیم که فهم ما از این آیات بر کتاب‌های تفسیر و تأویل و علوم قرآنی و سنت و سیره نبوی تکیه دارد.

قرآنی - پرداختیم.

هدف از وضع این دانش آن است که به دانش‌های قرآنی، به‌ویژه مباحث تاریخی آن، وحدت بخشد. لذا کوشیدیم تا بر اهمیت شناخت تاریخ نزول آیه یا سوره تأکید ورزیم. در این فراخوان به رویکرد تاریخی نزول تکیه کردیم که هدف آن تحقق تثبیت در ایمان و عمل صالح بوده است. پس مطالعه ارتباط بین تاریخ نزول و موضوع‌های آن همان رویکردی است که در آن توانمندی بر فهم استوار قرآن را یافته‌ایم.

در پی گفتگوی فراوان با اهل این فن، برای ما روشن شد که نیاز است درباره یکی از این دستاوردهای علمی سخن گفته شود با این امید که خوانندگان خود به آن برسند؛ یعنی از خلال مطالعه کتاب علم تاریخ نزول آیات القرآن الکریم و سوره، بی‌آن که آن را کتابی مستقل بدانیم چون نتیجه طبیعی دانش مناسبت است که به تفصیل در این کتاب درباره آن سخن گفتیم و آن را به سه نوع تقسیم کردیم: مناسبت، تنزیلی، مناسبت تاریخی و مناسبت موضوعی.

امید است با تأسیس دانش مناسبت، به این مباحث شناخت پیدا کنیم: وحدت تاریخی سوره‌های قرآن به‌ویژه مناسبت تنزیلی که چنین تعریف شده است: «پیوند آیه به ماقبل و مابعدش در یک سوره با رابطه‌ای که آن دو را در بافت نزول به هم پیوند می‌دهد»^۱ اما مناسبت تاریخی یعنی مکان ذکر آیه که با رخداد تاریخی در سیره نبوی و شناخت تاریخ نزول آیه یا سوره با شناخت تاریخ نزول آیه دیگری که قبل یا بعد از آن نازل شده است. اگر تاریخ نزول آیه‌ای شناخته شود، تاریخ نزول آیات همراه آن در همان بافت و سوره، همان تاریخ می‌باشد. مگر این که برای آیه‌ای تاریخ نزول دیگری یافت شود که یا به همان میزان ثابت باشد یا از آن تاریخ نخست قوی‌تر. گفتیم مناسبت تنزیلی با مناسبت تاریخی در بافت نزول در یک سوره و در بافت رخداد تاریخی یک داستان به هم برخورد می‌کنند.^۲

ضرورتاً این یعنی وجود وحدت تاریخی سوره‌های قرآن؛ پس هر سوره قرآن دارای مدت‌زمانی تاریخی است که به حکم مناسبات تاریخی و تنزیلی در آن نازل شده است.

(۱) علم تاریخ نزول آیات القرآن الکریم و سوره، ص ۱۳۴.

(۲) همان، صص ۱۳۴-۱۳۶.

می‌گفته است. به عبارتی قرآن کریم در نزول با واقعیت درگیر بوده و علت یا مناسبت نزول، همان واقعیت بوده است، حال چه آن واقعیت عام باشد چه خاص. قرآن کریم با اوضاع اجتماعی، اقتصادی و سیاسی در تعامل بوده و قبل از رحلت پیامبر ص تا کامل شدن به تدریج با هر اندیشه و حکمت و نهی و فرمانی مرتبط بوده است.

این که قرآن کریم اعتراض کافران درباره شیوه نزول قرآن و سپس پاسخ به آن را به وسیله آیات خود که تا قیامت خوانده می‌شود، حفظ کرده است، بی‌تردید، اهمیت بسیار آن را برای ما آشکار می‌سازد. این آیات پرده از امور مهمی برمی‌دارند که از جمله آنها امور زیر است:

۱. بیانگر روش تاریخی است که قرآن به آن نازل شده است؛ یعنی همان روشی که نزول قرآن را به صورت پراکنده، همگام با سیره نبوی و تاریخ دعوت در روزگار پیامبر ص جمع کرده است.
۲. به روش واقع‌گرایانه در تعامل نزول قرآن با رویدادها اشاره دارد که همان ارتباط بین تاریخ نزول و رخدادهایی است که قرآن کریم به آنها پرداخته است. پس نزول، تعاملی است با واقعیت روزمره‌ای که رسالت در مکه و در مدینه با آن درگیر بوده و این تعامل با مناسبات و اسباب و علل زمانی و تاریخی بوده است.
۳. به تحقق اهداف این رویکرد تاریخی-واقعی فرا می‌خواند که همان تحقق تثبیت برای پیامبر ص است.
۴. آموزش رویکرد تاریخی، واقعی، تثبیتی به مؤمنان؛ رویکردی که قادر به کشف حقایق نزول است. این رویکرد تدبیر قرآن از جانب مؤمنان و مایه هدایت و بشارت برای مسلمانان است.

هم باید به این معانی توجه داشت و آنها را یادآور شد و هم باید به وضع روش‌های علمی همت گماشت تا پژوهشگر را در کار مطالعه اهداف نزول تدریجی کمک کند. این هدف ما در کتاب علم تاریخ نزول آیات القرآن الکریم و سوره بوده است؛ یعنی یادآوری این رویکرد قرآنی به هنگام تدبیر در نزول تدریجی قرآن؛ که در این زمینه به وضع قواعد این دانش و بیان منابع آن و ریشه‌های اصیل آن در دانش‌های اسلامی - به‌ویژه آثار علوم

شود؛ چرا که نظریه برگرفته از واژه «نظر» به معنای اندیشه‌ورزی و تدبیر است؛ و چه نیکوست اگر مسلمانان این رویکرد معرفتی را بگیرند که هر اجتهاد همان اندیشه اسلامی است و هر اندیشه اسلامی هم نظریه است، و هر نظریه هم اندیشه اسلامی است؛ و این غیر از قرآن کریم و اسلامی است که فقط قرآن و گفتار پیامبر ص را شامل می‌شود. علوم قرآنی همان دانش‌های اجتهادی استنباط‌شده یا متعلق به قرآن کریم است که تقسیم‌بندی در آن نه از قرآن است و نه از جانب پیامبر ص. عناوین دانش‌های قرآنی نتیجه اجتهاد دانشمندان در گذشته و حال و آینده است و همیشه به تجدید نظر در آن نیاز است تا قرآن را مایه هدایت مردمان تا پایان جهان قرار دهد.

به کارگیری واژه نظریه در حوزه‌های علمی، پزشکی، فیزیک و غیره که به کشف‌های علمی متغیر و جدید اطلاق می‌شود، نمی‌تواند مانع کاربرد آن در حوزه فرهنگ اسلامی شود. چون کاربرد آن در دانش‌های اسلامی مربوط به قرآن کریم و سنت نبوی است و این دانش‌ها نیز نتیجه اجتهاد دانشمندان مسلمان است و به آنان و دوران و مکاتب آنها نسبت داده می‌شود. اجتهاد اسلامی البته مثل وحی نیست که بی‌عیب باشد. قرآن و گفتار پیامبر ص به نظریه توصیف نمی‌شود ولی اجتهاد دانشمندان مسلمان را می‌توان نظریه محسوب کرد، زیرا نوعی اندیشه‌ورزی و اظهار نظر آنان در فهم مسائلی از قرآن و گفتار پیامبر ص است؛ چه در وضع روش‌ها و اصول پژوهش و چه در نتایج و دستاوردهای فکری و فقهی و امثال آن.

دلیل عملی بر درستی این سخن آن است که دانشمندان قرآن پژوه، گاه در یک مسأله بیش از یک نظر ارائه می‌دهند، از جمله مسأله گردآوری قرآن کریم به خاطر ارتباط این مسأله با موضوع این کتاب بخش اول را به بررسی فرآیند گردآوری قرآن کریم اختصاص داده‌ایم تا بیان این مسأله بر هر سخنی مقدم باشد و برای همه تأکید شود که تلاش این اثر طرفداری از هر دانش صحیحی درباره قرآن کریم و نفی هر شبهه یا سخن باطل است. لذا موضوع نظریه وحدت تاریخی سوره‌های قرآن یک هدف بیشتر ندارد و آن تجدید و نوآوری در ژرفکاوی و تفسیر و تأویل و فهم قرآن کریم است نه آنچه که به اشتباه استنباط شده است که رویکرد تاریخی در فهم قرآن موجب تغییر ترتیب مصحف یا ترتیب آیات در سوره‌ها یا پراکندگی در نزول می‌شود. تمام این سخنان و اندیشه‌ها

امید است دیگر پژوهش‌ها در رویکرد تاریخی-تفسیری ادامه یابد تا تصویر آن کامل گردد و آثار آن هویدا شود. اما برخی با استدلال‌های ضعیفی بر تفسیر تاریخی، اعتراض می‌کنند. سست‌ترین این استدلال‌ها از آن کسانی است که می‌پندارند که تفسیر تاریخی، بازنگری در ترتیب مصحف بر اساس نزول را زیر سؤال می‌برد. اما اساساً مسأله چنین نیست. شگفت‌تر از آن این که با همین استدلال یعنی استدلال بر نزول تدریجی قرآن که رویکرد تفسیر تاریخی بر آن مبتنی است، به این رویکرد اعتراض می‌شود. اینها می‌پندارند که نزول تدریجی وحدت تاریخی سوره‌های قرآن را نفی می‌کند، لذا ناگزیر باید تبیین نمود که معنای اصلی نزول تدریجی بر وحدت تاریخی نزول آیات یک سوره مبتنی است و دیگر اینکه نزول تدریجی نه با وحدت تاریخی منافات دارد و نه با دانش ترتیب نزول.

در رد این سخن کافی است بگوییم که در شناخت وحدت تاریخی نزول تمامی قرآن، یعنی همان مدت زمان بیست و سه سال که قرآن کریم بر پیامبر^ص نازل شده است شکی وجود ندارد یعنی حدود بیست و سه سال. پس اگر وحدت تاریخی تمامی قرآن امری است روشن و شناخته‌شده، آیا شناخت وحدت تاریخی هر یک از سوره‌های آن به تنهایی ممکن نیست؛ سوره‌هایی که در وحدت تاریخی تمامی قرآن موجود است؟

هدف ما از تألیف این کتاب دنبال همین نظریه است که در بیان رویکرد تاریخ تفسیر قرآن کریم و در یکی از مسائل مهم آن یعنی وحدت تاریخی در سوره‌های قرآن است. رهنمودهای دوستان، ما را به بیان تأثیر عملی دانش تاریخ نزول و تبیین تأثیر رویکرد تاریخی در نوآوری در تفسیر تمامی قرآن یا برخی از سوره‌ها تشویق کرد. نیاز به ادامه بحث و بررسی در قواعد این روش و رویکرد و برگرفتن آن رهنمودها ما را در این کار جدی کرد و بر آن داشت تا به برخی از اشکالاتی که ناشی از سوء برداشت است، بپردازیم. اما وظیفه اصلی همان تأکید و تمرکز بر یکی از مسائل مهم دانش تاریخ نزول یعنی وحدت تاریخی در تفسیر سوره‌های قرآن و تبیین تأثیر این وحدت در تفسیر تمامی قرآن است؛ گویی قرآن کریم یک واحد به هم پیوسته و نظام‌مند است که با سیره نبوی در دوران مکی و مدنی سازگار است.

در این جا ترجیح می‌دهیم که اجتهاد در این موضوع و امثال آن به «نظریه» توصیف

نادرست است و ما به این امور فرا نمی‌خوانیم و در ضمن نسبت دادن این سخنان به این دانش نیز خطاست.

کتاب حاضر به دو بخش تقسیم شده است: ابتدا تبیین نظریه وحدت تاریخی و تأثیر آن بر تفسیر سوره‌های قرآن که به بررسی نظریات علمی در سندیت متن قرآنی می‌پردازد. در این بخش به بیان معنای گردآوری قرآن و تفاوت میان گردآوری قرآن توسط خداوند و گردآوری توسط پیامبر و سپس گردآوری آن توسط دیگران پرداخته شده است. این برای تفکیک بین گردآوری قرآن از جانب خداوند و گردآوری مصحف توسط دیگران است. در همین بخش خواننده را به تجدید نظر در دانش‌های قرآنی فرا می‌خوانیم.

در بخش دوم کتاب به تبیین معنای تفسیر تاریخی و رد شبهه‌ها پیرامون آن پرداخته می‌شود و به مسائلی چون مفهوم نظریه وحدت تاریخی سوره‌ها و رابطه میان آن و وحدت موضوعی اشاره شده است. در قسمت دیگر این کتاب تطبیق موردی رویکرد تاریخی بر یکی از سوره‌هاست که سوره مدنی احزاب می‌باشد. امید است که این بررسی در دیگر سوره‌های مکی و مدنی ادامه یابد.

عمران سمیع نزال